

Володимир Макух

Зглибини серця

ЛЬВІВ
2007

Фундація дослідження Лемківщини
Бібліотека Лемківщини ч. 42

ВОЛОДИМИР МАКУХ

3 ГЛИБИНІ

СЕРЦЯ

ІЗ СПОГАДІВ ДЕПОРТОВАНОГО ЛЕМКА

Львів 2007

Макух В.

З глибини серця. Із спогадів депортованого лемка /Бібліотека Лемківщини. Ч. 42. – Львів: НВФ “Українські технології”, 2007. – 56 с.

Редактор: Іван Красовський

Комп’ютерний набір: Люба Смереканич

Вступне слово

Приємно прочитати скромну книжечку нашого земляка Володимира Макуха "З глибини серця". Тим більше, що її автором є не публіцист чи науковець, а інженер-виробничик, що вийшов із селянського середовища. А тому книжечка ця є справжньою сповіддю наболілого серця людини, яка перенесла крізь своє життя неймовірний тягар неймовірно трудної, тяжкої епохи.

Книжка ця – голос серця, повного болю, страждань, спричинених не лише болісною тогодчасною воєнною завірюхою, але й примусовим вигнанням з рідної землі.

Все ж ми мусимо згодитися з тим, що людина, яка виливає біль власного серця, перебільшує власні емоції в оцінці минулого і у таких випадках необхідно зрозуміти людину.

Автор книжки не лише у силу власних емоцій відтворює історичне минуле рідного села лемківського краю, але й дарує нам багатство етнографічних особливостей життя рідного села, рідної родини.

Можливо, що опис подій дещо печальний з погляду автора, але оцінка тодішньої ситуації є, безумовно, правдива.

Оцінка автора тогодчасної ситуації в Польщі і в Україні безперечно буде корисною для майбутніх дослідників історії України і, зокрема історії лемківського краю.

I. Красовський

Дитинство у рідній, курній хаті

Слово від автора

Життя справді як довга нива, минає швидко, ніби кілька років тому був дитиною, немов би вчора торкнулася молодість, а вже відчуваєш, що роки відносяться до тих, які називаються солідними, сягають вершини, з якої видно ту синю даль свого дитинства.

Так хочеться пригадати те щасливе дитинство, яке буває тільки раз, і чи справді воно було радісне? Так, дитинство, в яких умовах би не проходило, справді радісне. Можливо, що воно справді радісне в тих околицях, де я родився, провів дитячі роки, дожив до підлітка, і лиха доля змусила покидати рідне місце, про яке забути годі. Через нього якось таємна сила штовхаває мене висловити, написати, інакше згадати те, що вкарбувалось в мою пам'ять.

Я родився в курній хаті, покритій соломою. Хата складалася з довгої будівлі, в якій з одного боку була стайня, в два ряди бойще, сіни, комора і одна кімната. В куті біля дверей стояла піч довжиною 1,8 м, ширину 90 см. Вона була зліплена з глини, витрамбована киянками. На піч потрібно було п'ять возів жовтуватої глини. За один вечір вісім-десять молодих мужчин витрамбовували таку піч. Піч зимою була предметом розкоші, вона була основним лікувальним засобом. Якщо хтось простудиться, або живіт заболить – випечись, вигрійся на печі, і вся хвороба проходить. При тихій погоді з печі дим розстелявся рівним шаром товщиною 40 см під стелею, або, говорили в нас, під повалою. Мало не забув сказати, як під час вітру палилося в печі, дим з хати виходив дуже погано і розстелявся майже до землі, в хаті неможливо було залишатися, бо дим врізався в очі, викликав пекучі слізози. Щоб зварити горнятко бульби і пісної зупи, то господині треба було намучитись. Зимою під час морозних днів паління печі було так, як і літом, при відкритих вхідних дверях. Дуже цікавим було явище, як двері відкри-

вались, повітря холодне котилося в хату сірими хвилями, немов обірвана хмара, вривалось і стелилось внизу по кімнаті, під повалою розстелявся чорний дим. Малі діти, в тому числі і я, ховалися під перину і чекали, поки спечуться бульби* на ватрі (ватрою звалося дно печі). Бульба спечена була надзвичайно смачна, тому що з гірських околиць, з кам'янистої супіщаної землі бульба мала свій особливий смак. В стелі була квадратова дірка, через яку виходив дим на горище, а потім щілинами через солом'яну стріху, а щоб була добра тяга, вхідні двері були відчинені літом і зимою. Якщо дивитись збоку, то вся хата була покрита димом, і навіть часто не можна було відрізняти, чи хата горить, чи у ній палиться. Якщо ж справді горіла, то впізнавали лише тоді, коли вже вся була охоплена полу-м'ям, а гасити було вже пізно і хата згоряла, і в хаті згоряло все, що було. Хто лишався після пожежі, то був дійсно нещасний і біdnий. Але існувала добра традиція – погорілим ніхто не відмовляв в допомозі, кожен чим міг, то допомагав: харчами, взуттям, одягом, пашею, зерном на посів, будівничим матеріалом, безплатно працював на віdbудові нової хати. Таким чином односельчани допомагали вирватись з крайньої біди тим, хто погорів.

Хата, в якій я прожив 6 років, стояла над пологим берегом потока, який в погідний час із спокійним дзюркотанням змійкою прорізався поміж берегами через село. А коли починались дощі і зливи, потік перетворювався в шумливу, бурхливу і швидку гірську річку, яка з каламутною водою стрімко неслася через все село, зриваючи мости і лавки** на своєму шляху. Через таку воду ніхто не наважувався перейти на другий бік. Буря і злива перейшли, вода раптово впала, і потік ставав спокійним і зовсім негрізним.

Біля хати на кожнім березі був сад, серед якого виділялася висока груша, а ще вища черешня, яка сягала 14–16 м, були

* Бульби (лемк.) – картопля.

** Лавки, лави – дошані переходи (містки) через річку.

сливи і менші яблуні. Пам'ятаю, як в саду в третій день Різдвяних свят із цеї соломи, яка була святковою, бо була застелена в свята в хаті, крутим перевеслом обв'язували всі дерева. Не знаю і зараз, чого і чому була така традиція.

Під'їзд до хати так званим вигоном був прикрим через крутий підйом. Навантажену фіру із снопами, сіном, дровами треба було наполовину скидати і ще до того треба було чотирьом чоловікам пхати. То був заїзд із північної сторони, або інакше через потік, з цього боку було менше урожайного поля, був ліс, який вічнозелений соснами, ялицями, ялівцями і смереками покривав пасма гір. З південної сторони села гора була більше полога, довша, мала більше посівного поля, крашого і урожайнішого, тут на піdnіжжі гори сіяли пшеницю, жито, ячмінь, вирощували бульбу, капусту і всю городину, а на горі, яка звивалася верхом, сіяли переважно овес і за верхом також сіяли овес, але майже третій рік земля лежала перелогом, на якій пасли корови, коні. Після чого урожай вівса відновлювався, бо інакше не було чим прогноти землю.

Слід доповнити, що південна сторона гори була покрита яругами, в яких на берегах рядами росли черешні, котрі ранньою весною прикрашали пишним білим цвітом, а вже липень місяць дарував смачні плоди. Це були черешні майже громадські: їх рвали, їли хто хотів, правда, рвали так, щоб шкоди не зробити, не витоптати посіянного збіжжя картоплі. За зроблену шкоду могла дітвора "обірвати" від господаря. Тут за верхом в ярах і потоках ріс переважно ліс буковий, дальнє знову ліс ялинний, а за ним в низині ліс із ліщини, до якого що другий рік ми ходили на горіхи.

На зиму нарвали горіхів по мішку, назирали багато грибів. Збирави тільки білий гриб, чорного і жовтого менше, маслюків і підпеньків ніхто майже не збирал. Якщо по правді сказати, то грибна пора починалась, як тільки сніг розтопився, від квітня росли гриби смарглі, потому в травні з'являлися чорні голобінки, баранячі роги, потому білі, жовті і пізні білі, які були

до жовтня, а там маслюки і підпеньки, рижики до самого снігу.

Сніг випадав вже в листопаді. Грудень – то був зимовий місяць з морозами і снігом.

Ліси рідних околиць були багаті на ягоди. Тут росла серед зрубу на схилі гори дорідна малина. Серед кущів ховався ріст чоловіка, малому обривати приходилося стоячи, досягаючи вверх плодів малини. Кінець травня, червень місяць по зрубах, берегах червонились соковиті суници, червень-липень росла дорідна чорниця (яфири), серпень місяць доповнював смачною ожиною.

До дару природи потрібно віднести плоди бука, калини, шипшини і тарнини, якого було кожному досхочу.

Цікаве явище гір на відміну від низин Поділля – це чисто кришталева джерельна вода, це ароматне пахуче повітря. Ідеш на гору, піднімаєшся вище і вище, всюди вас чекає джерело, з якого б'є свіжа холодна і чиста вода. Вип'єш води і йдеш на самий верх гори, і тут джерело. Високо в небі над горами кружляє орел, пильним оком шукає свою здобич. Захопившись красою гірського краєвиду, дихаєш ароматним повітрям на повні груди, і стає тобі так легко, мимоволі заспіваєш пісню:

...Тут в горах Карпатах буду я жити,

З гори на долину буду я ходити.

Тут пташки співають все зрання уха-ха-ха.

Тут голос сопілки чути щодня...

Між горами розкинулись села, які потопають в садах. Яка особлива краса весною, коли сади цвітуть, зеленіють луки і пасовища, береги пагорбів покриваються першим цвітом голубої пахучої фіалки, білих піdsnіжників і жовтих кульбаб, і багато різних квітучих рослин кольоровим килимом прикрашають і збагачують чудову картину гірської природи.

Весною все тут радіє, над полями дзвінко співають жайворонки, в лісі переливається пташиний хор, в якому чудовим звуком виділяється чорний кіс, тъохкач тюрфікає, заливається

ся мелодійним звуком, над хатами щебечуть ластівки, вдалини перекликаються сойки, із долини чути зозулі. Ніби всі гори співають, і тому-то і мешканці гір співучі, веселі, жартівливі, навіть тяжка фізична праця в полі, в лісі лісорубом і вдома, недостатки і труднощі не є перешкодою веселої вдачі лемка. Від зорі до зорі в полі, в лісі і вдома пісня є супутницею і розрадою, вона окриляє благородні почуття, вона вселяє доброту в характер мешканців лемківського краю.

Вся та краса вічнозелених гір, чудова природа, пташиний, рослинний і звіриний світ створюють приємне враження, збуджують радість і задоволення, викликають замилування і любов в кожного, хто родився тут, а, той, котрий побачить перший раз неповторну красу гір, напевно, полюбить їх назавжди!...

Не тільки весна створює красу і привабливість лемківського краю; літо, осінь і зима також по своєму красиві.

Початок літа, коли починаються сінокоси – як висохне скосена трава, в якій безліч цілющих трав і квітів, який п'янкий ароматний запах несеться від гірського сіна, яке чудове приємне повітря поєднується з красою гір!

Пригадую, в хаті, де я народився, так і все село не мали замків. Якщо з хати всі вийшли в поле чи в ліс, або худобу пасті, то вхідні двері підпирали палицею чи куском якоїсь круглої жердини на знак, що нема нікого вдома і до хати нема чого заходити.

Пам'ятаю про бабусю, її чутливу добру душу, її теплі і лагідні відносини до дітей, а нас було троє: старший брат, якому ішов шостий рік, мені – четвертий і сестрі ще не було два роки. Бабуся своєю добротою створювала нам теплоту. Кожен раз, коли мама із татом ще з поля не повернулись, а вона для всіх нас знайде спільну мову: сестру заколише, брату пісню співає, а мене завжди по голові гладить і час від часу питає: “А чи спиш?” і питає так довго, аж сон заволодіє мною.

Коли мені виповнилось чотири роки, мене вже з дорослими пастухами посылали в ліс телята і вівці пасти. Добре пам'я-

таю той день, як з-за гір висунулась чорна хмара, а з нею котилася, мов та лавина, сіра хмара, яку раз у раз перерізали яскраві зигзагоподібні блискавки і за ними поміж горами розносився страшний гуркіт грому. Мені було дуже страшно, і я просив відпроводити мене додому. І так мене з лісу відвели, показали село і як іти до нього. Почав дощ накрапати, від чорної хмари потемніло, а блискавка і грім створювали для мене надзвичайне страхіття. Пішов дощ з великих капель впередмішку з градом, перетворився в зливу, мені здавалось, що світ завалиться, заляється і все піде в безодню. В такому страху я біг щосили, промок повністю і біг даліше, хоч і мокрий був, але здавалось, що в роті сухо-сухо.

Невдовзі чорна хмара із дощем, блискавкою і громами пересунулась і сковалася за горами. З-за хмар з'явилось ясне сонечко, все затихло, освіжило, почувся радісний спів птиці і в свою чергу доносився спів пастухів, відбиваючись луною від гір, які стоять гордо і непохитно, покриті дрімучим ялиновим і смерековим лісом.

Минула весна, літо і осінь, настало зима, а зимою в селах поширюються епідемії різних хвороб, пам'ятаю, що не минула епідемія і нашу хату; брат і я захворіли скарлатиною, лікарської допомоги не було і хто сильніший, то виживав, а тим сильнішим лишився я, брат не витримав – у високій гарячці марив, зривався, кричав, ловив метеликів і падав непритомним. І так помер.

Минув мені п'ятий рік, я став уже майже добрым пастухом. Як ще не сповнилося мені шість років, наша сім'я повнілась, народився брат. Яка була бабуся задоволена, раділа і говорила, що наш рід не переведеться, тому що родяться хлопці.

В цьому таки році, як сповнилось мені шість років, тато повів мене до школи, записав, і я почав ходити до школи. В цей час називалась семикласова школа, на сьому році навчання школу переіменували на чотирикласову. Наука в школі прово-

дилась польською мовою, був предмет і на українській – це мова і література. Я дістав свідоцтво про закінчення семи класів, але то вже був перехід на чотирикласову школу, навчання не відповідало семи класам.

Навчання в школі, відомо, не всім дається легко, а майже кожному приходиться з труднощами, і в селі розцінюють навчання як другорядну важливість. До першої важності належить максимально допомагати в господарстві – крім того, що пасти худобу, потрібно навчитись всіх робіт, які необхідні для життя на селі: молоти в жорнах, молотити ціпом, косити, в'язати кички “жмені” для солом’яної покрівлі, плести кошики, вчитись стельмахства, боднарства, рубати ліс, привозити, різати і колоти дрова для опалення, виконувати тяжку фізичну працю в полі: орати, сіяти, “боронити”, обробляти бульбу, яку переважно садили в перелогах, або в конюшинську (після конюшини), скиба тверда, “як ремено” і обробіток бульби, садження, обсікання і підгортання давались тяжко, не раз майже на колінах приходилось обробляти бульбу тому, що крижі, спина сильно боліли. Поки закінчив школу до 14 років, я вмів і виконував всю роботу, яка була потрібна в господарстві. Правда, прикро згадати цей відрізок моого життя, але коли переглянути його даліше, то ще згадую з певним задоволенням.

Слід додати, що згадані вище роботи стосувались до чоловічого стану, жіноча робота в господарстві доповнювалась обробітком льону, коноплі, повний процес доведення льону і конопель до полотна – це є ткацтво, вибілення, шиття одягу, виконання всіх робіт, щоб із овечої вовни було сукно. Вся домашня робота варення, печея і повний порядок, все було на плечах жінок.

Пам'ятаю, що на Покрови – це в половині жовтня, на полі з урожаю не було нічого; збіжжя і картопля були вже вдома, остання забиралась капуста, розстелений льон і коноплі, які росились, також були звезені додому. Були роки при добрій погоді, пастухи гнали пасти худобу на цілий день, звичайно осін-

ній день короткий і приганяти худобу додому не було смислу.

В мужчин настала пора забезпечитись паливом на зиму, рубали дрова, різали, кололи і складали в стоги. У дощові дні починали молотити збіжжя, солома потрібна була для корму худоби, а зерно для харчування сім'ї.

Жінки в цей час на повне завантаження включились: сушити, ламати і терти лен і коноплі на прядиво, діти і старші люди скубли вовну, готували, щоб у довгі зимові вечори жінки попряли як прядиво, так і вовну.

Осінь, так як весна і літо, вимагала інтенсивної праці, зима майже так само була завантажена роботою: прядіння, ткацтво полотна і сукна, молотьба і вже два тижні після Йорданських свят закінчували молотьбу і починали обірник возити в поле.

В селах Лемківщини, так як і на Поділлі, переважно осінні свята були пристольними празниками. В нашому селі попав такий празник на свято св. Михайла. Справді то був празник радості і приємності від зустрічі з ріднею, яка приходила з близьких і далеких сіл. Був такий звичай, що на пристольний празник нікого не просили, а рідня сама приходить (мається на увазі із других сіл) до церкви. Зараз після Служби Божої кожний шукає своїх гостей, тоді запрошує в гості. А в дома було вже приготовлено все, щоб урочисто відсвяткувати.

В цей день івечір все село гуділо в співі, всі співали, гостились, раділи від приємної зустрічі. В додатку розносився селом чарівний звук троїстої музики, яка була веселим вінком празника.

Дійсно, як приємно згадати, тому що на празник приходило, приїздило багато гостей, для яких не були перешкодою дощ чи сніг. Були такі роки, що гості на санях приїздили.

Після празника, через п'ять днів завжди починається Різдвяний піст, який має свої обмеження відносно всілякого співу, танців, м'ясної їди, випивання алкогольних напоїв, але він по-своєму має ряд звичаїв, які прикрашають буденне життя.

Один із приємних звичаїв – це вечірки, де збираються мо-

лодиці і дівчата із 10–12 хат куделі прясти. У вечір під Андрія відбувається жартівлива сцена ворожіння: хто із дівчат вийде заміж в цьому році, хто в наступному, хто буде мати мужа брюнета, а хто блондина, хто високого, а хто низького. В цей вечір багато ниток пропадає на сильки, щоб попутати кавалерів, котрий зачепиться, то напевно ожениться. Вечірки носять веселий характер, багато жартів, сміху і дотепів. Крім цього вони виявляють роботячих дівчат, визначають, хто більше напряде.

Також приємна церемонія відбувається під вечір св. Миколая. Переодягнений святий Миколай дає дарунки для дівчат: печиво, коржики, різні ручні вироби (у вигляді коня, корови, оленя, вівці і т.д.), на якому приkleєний образок св. Миколая. Кожний дарунок вручався відкрито з дотепними віншуваннями, що викликає веселий сміх.

Під час посту на вечірках пісні співають тужливі, жалібні, колядують, вечірки по черзі бувають в кожній хаті. Всі стараються закінчити прясти до Різдва, тому що після свят починається ткання полотна, сукна. Ткацький верстат є в кожній хаті, і всі вміють ткати.

Відрізок часу, в якому формувався і гартувався мій характер – це шкільний вік. Не тільки фізична праця часто не під силу малолітньому в господарстві (яке було засобом для життя), наука в школі, доповнення науки самоосвітою вдома за допомогою татової бібліотеки – все це для мене створювало повний комплекс тягару і труднощів.

Бібліотека, про яку з приємністю хочеться згадати, на мій погляд, була унікальною. Різноманітні книжки, газети, журнали, починаючи від 1830 року і закінчуєчи 1935 роком видання, охоплювали широкий діапазон науки та історії, географії та астрономії, філософії на старослов'янській, українській і польській мовах. Тато бібліотеку старанно беріг і постійно розширював, цінував її, як дорогоцінний скарб, завдяки ній він самотужки здобув знання, розширив світогляд і став на шлях революційної боротьби проти безправ'я і несправедливості, за що був арештована-

ний і засуджений на 10 років тюремного ув'язнення.

Слід підкреслити, що згодом домашня бібліотека стала в пригоді і мені, я теж з її допомогою поглибив свої знання, які очевидно стали орієнтиром і дороговказом на тернистій дорозі моєї життя. Майже вся бібліотека була знищена під час арешту батька в 1936 році.

Після арешту батька польська буржуазна влада переслідувала і гнобила нашу сім'ю; одного із мерзених репресивних актів через свою агентуру в 1937 році отруїла останню корову. Після засудження тата, переслідування продовжувалось, щоб стерти з лиця землі всю сім'ю. Для нас настали чорні дні, господарство без коня, без корови було надзвичайно важким. Для того, щоб хтось допоміг із прихильників зорати поле чи привезти дров з лісу, треба було іти мені, мамі відробляти. Мали ми козу, і ту собаками затравили, і вона здохла. В додатку до того нависла загроза ліквідації (продаж поля) за довг в банку. Позику тато взяв на будову хати. Тато в тюрмі, ми всі на грани голодної смерті. І так першою жертвою була сестра Оля, якій минуло 12 років.

То був початок липня 1937 року, пам'ятаю і ніколи не забуду, тато повідомив, що його будуть переселяти із Сяніцької тюрми десь дальше. Сестра Оля лежала хвора в тяжкому стані, і я рішився піти на останнє побачення з татом в тюрму. В один бік я їхав поїздом, а на другий бік то на повернення не мав грошей і йшов пішки 30 км із Сянока. Йшов голодний і замучений, пригноблений горем тому, що вдома залишилась в тяжкому стані хвора сестра Оля, тому, що розлучився і попрощався із слізами з татом, не знаючи, чи ще його побачу.

Ішов пішки цілу ніч. Не забуду, як сон і втома перемагали мої сили. Я засинав на ходу, пробужувався лише тоді, як інстинктивно уві сні відчував небезпеку, сходив сонний з дороги і наблизався до рова чи ями. Напівсонний виходив на середину дороги і йшов дальше. Прийшов додому, а сестра вже мертвa. Побачив заплакану, замучену горем маму і сам гірко

заплакав.

Початок липня – то час переднівки*, який наша сім'я майже постійно відчувала. І тому-то хвороба сестри Олі, напівголод, відсутність лікарської допомоги прискорили смерть і поклали в домовину молоде життя.

І зараз, як згадаю цей прикрай для мене день, то ятиться в серці рана і відновлюється біль і горе переживання, хоч минуло більше як 41 рік, але годі забути і не тривожити себе мінулим. Але так складалося, можливо така доля зустрічається не тільки в мене. Якщо так, то не треба розстроюватись?..

Тому буде доцільно згадати загальні спостереження, мені здається, що буденне життя було монотонне і, на мій погляд, що майже без змін подібне до себе як тисячу років, так і зараз. Кожна пора року аналогічно повторювала цикл сільськогосподарських робіт, обряди і звичаї також не змінювались.

Однак змінювалось покоління, а разом з ним деякі непомітні зміни. Ті зміни вносили емігранти, яких лиха доля гнала далеко за океан на заробітки. Багато з них не поверталась до рідної стріхи, в тяжкій металургійній роботі, у вугільних шахтах були присипані. Хто повернувся, як казали “зі світа”, приносив зі собою зароблені гроші, а в додатку певний внесок в культуру життя і господарювання. Майже кожен почав будівництво хати, яка була на відміну вікової архітектури. Житлова хата будувалась окремо, а господарський будинок окремо (стайня, стодола).

Мала частина з емігрантів, які повернулися в рідне село, попала в трясовину судових процесів через межі і спільні дороги. Цікавою рисою цих процесів була їх довгота. Були процеси, які тягнулися п'ять років. Кумедним явищем було те, що одна сторона виграла процес в цьому році, на другий рік виграла друга сторона і так на переміну, поки з них не витягнули останніх грошей. Судові чиновники довідавшись, що вже нема що “доїти”, виїжджали на місце і все вирішували так, як було до

* Переднівка – трудний час перед жнивами.

процесу.

Минали роки, в яких змінювались пори року і, здавалось, що все повторюється, що іде по одній аналогії, що час проходить, немов в якомусь колі і рік до року подібний. А насправді роки були не подібні один на одного тому, що були роки засушливі, мокрі із затяжними сльотами і зливами, які супроводжувались паводками і великим нещастям наповнювалась лемківська рідня в часи таких років.

Бувало, що довга сльота в передвесняному сезоні спиняла перші польові роботи, була перешкодою, і весняні роботи закінчувались із запізненням. Так скоро майнуло літо, і студена осінь спиняла ріст збіжжя, котре не достигало. А ще гірше було, як сльота захопила збіжжя в покосах на пометі або в полукипках. То були тяжкі і прикрі роки.

Переважно стихійні лиха завдавали горя бідному селянству. А надзвичайно тяжко і прикро було безкінному господарству, в якому я виріс.

В ті роки переднівок починався від весни і тягнувся повних три місяці, то був час півголоду, а то і цілий голод, якщо корова не доїлася. Хліба в той час не їли, бо не було з чого спекти; переважно харчувались молоком і сиром, доповнювали дарами природи: лободою, кропивою, грибами, суницями і чорницями.

В такі особливо тяжкі роки наживались торговці, або інакше євреї, які весь торг захопили в свої руки. Вони перепродували зерно по дорогих цінах, давали в кредит на проценти. Часто договірні терміни не дотримувалися селянином, і євреї довго не чекають, а передають справу до суду, який своїм рішенням забирає останню корову, а як такої не було, то частку поля. Суспільний капіталістичний лад санаційної Польщі не проявляв елементарних людських турбот, щоб допомогти народу, якого застало горе, нещастя, стихійне лихо.

Але зате проявляв свою нахабність щодо стягнення високих податків. За несвоєчасну сплату податків судовий виконавець (екзекутор) з поліцаем забирали останню корову, а то і одяг,

(який був із своєї роботи). Так коротко виглядала сумна картина життя селянина етнографічної групи українського народу, мешканців Лемківщини.

Як би я не старався віддалитись від тих похмурих і прикрих спогадів, але це неможливо.

Того, що дійсно сталося, цього ніколи не забути. Якщо в липні 1937 року померла моя сестра Оля, то на початку 1938 року за кілька днів до Різдвяного посту сталася велика біда, про яку зараз згадаю. Вже минуло повних сорок два роки*, а в глибині душі відзывається прикий біль, тіло дерев'яніє, а шкіра стає гусячою.

У той нещасливий вечір мама пішла на горище за полночию, в темноті не попала на драбину і впала головою вниз. Як почув я гуркіт, вийшов з кімнати, а мама лежить в сінях мертвa, побачивши я закричав страшеним вереском, почули сусіди, збіглися, почали відтирати маму, насилу вдалося її відтерти, але вона очей не відкривала, тяжко дихала і стогнала.

У ту ніч в тяжкому стані маму стрийко Вернаївський Степан відвіз санями до Сянока. 30 км доповнювали в мене страх, що мама в дорозі помре. Мені здавалось, що чорна безодня покрила світ, і мені п'ятнадцятирічному і брату дев'ятирічному Івану судилося залишитися круглими сиротами, що останній раз ми бачили маму.

Минав другий тиждень. Мама втративши свідомість не приходила до себе. Це було стрясіння мозку першої ступені. Минуло 18 днів, мама опам'яталась, але час від часу були ознаки втрати свідомості.

Селом пішли чутки, люди говорили, що мама напевно буде умислово хворою, порівнюючи подібний випадок з Іваном Басичовим.

Справді, то був дорожній випадок і правдиво виглядав інакше. Одного разу в торговий день, в четвер Іван Басичів поїхав на велосипеді на торг до Буківська. Дорогу перетинало плоско-

* Спогади написано у 1984 році.

гір'я, де є багато крутих спусків і підйомів, по якій в той час вже деякі господарі поверталися з міста додому. І на одному такому спуску сталася біда. Басичів Іван, відчуваючи велику гордість тому, що він майже перший на ціле село мав спортивний ровер, їхав як завжди на великій швидкості, показуючи циркові номери: то руль покине, а руки заложить за голову, то попід боки візьметься, бувало так, що викладе на керівницю і їде стрімголов. Люди розповідали, що в цей день з такими цирковими номерами їхав, та сталося нещастя, він наїхав на зустрічну фіру і вдарився головою в дишель. Майже мертвого довезли до лікарні, в якій довго пролежав і дійсно повернувся умислово хворим. Правда, гострих приступів божевілля не мав, але тихо помішаний лишився на все життя.

Цей випадок, а, можливо й деякі інші, були якби фактами впустити таку чутку, що мама залишиться умислово хворою. А тим часом маму з лікарні виписали ще в тяжкому стані на щастя з повним і здоровим розсудом. Вдома мама помаленьку одужувала, але голова її сильно ще боліла. Для нас то було велике щастя, а справді здоров'я мами було вже підірване.

Як кажуть, де тонко, там і рветися, і ще одна біда, то не біда, а десять бід, то вже дійсно біда. Ще мама не набралась сили після такого тяжкого випадку, а тут, як чорна хмара, прийшла ліцитація на поле за судові кошти (суд над батьком), за перебування мами в лікарні і за позику, яку тато взяв в банку на будову хати (я вже згадував). Над нами нависла загроза, яка віщувала щось неймовірне, щось трагічне. Але, на щастя, не знайшовся купець на поле, так, хвала Богу, залишилось. І тільки війна в 1939 році врятувала нас від цієї трагедії.

Як відомо, війна – це царство смерті, нищення і руйнування, а для нас вона дійсно стала якби рятівником. Вона сприяла поверненню тата із польської тюрми. Тато був засуджений на 10 років, просидів три з половиною і на перший погляд все так, як би сказати, ставало на свої місця. Хоч справді виглядало інакше, тато добре знав, що гітлерівська Ні-

меччина не пощадить людей і в тому числі його, як комуніста. І тому, скориставшись з нагоди про добровільне переселення в УРСР, зареєструвався на виїзд із окупаційної території Німеччини.

Життя в Україні

В лютому 1940 року мама, тато, брат і я виїхали з рідного села. Приїхали в УРСР і оселились в селі Угринів Долішний, три кілометри від міста Івано-Франківська. Пригадую, яким щасливим я почувався, мені здавалось, що щастю немає меж, засвітило ясне сонце і так тепло, так добре...

Чи довго тривало щастя? Напевно ні, тому що дійсно в житті щастя буває мінливе... Рідне село, з якого ми виїхали, нагадувало мені не тільки гіркі і сумні слізи, якими насищені, наповнені мої зарисовки – воно часто зворушувало тугу за цим, на фоні якої я бачив в уяві приємні відрізки мого школярства і пізніше по закінченні школи. Мені хочеться поділитись враженнями, як я спостерігав за весіллям, а також танцями, які відбувалися в рідному селі. Дорослі парічки, які вже повернулись з війська (мається на увазі не жонаті), організовували забаву в якісь хаті, тому що клубу село не мало. Музиканти були свої односельчани, їх наймали грati за гроші і тому вхід на забаву був платний. Музика скрипкова була справді захоплюючою, тому що дві скрипки грали в два голоси на перед, третя скрипка секундова і великий бас, який сягав висоти 2 метрів, такий звук чудової музики справді зворушував до глибини душі не тільки молодих, але і старих людей, чудовий звук музики підіймав веселий настрій, вселяв радість, з якою так легко, з великим захопленням танцювали парічки з дівчатами.

Переважно танці відбувались на земляній підлозі. Літом дівчата майже всі босі танцювали. Ой було крику, як під час

танцю наступали на босу ногу, але біль швидко проходив або в пориві енергійного танцю губився, бо звук музики перемагав.

На забаві завжди був старший досвідчений парубок, якого всі слухали і підпорядковувались його дисципліні. А він слідкував за порядком, щоб ніхто не був покривдженій з боку старших парубків, тобто щоб молодші танцювали майже стільки скільки старші, щоб гості, парічки із сусідніх сіл були задоволені і відчували гостинність. Ще до того слідкував, щоб хтось з “лайдаків” не зробив якогось збитка (шкоди) в тій хаті, де є забава. Мається на увазі, щоб не поламати огорожу, ворота і т. д. Одним словом все те, що необхідне для повного ведення забави, старшому потрібно було мати на увазі, він і розраховувався з музикантами.

Під час танцю парічки приспівали дотепні пісні для музикантів, а ті в свою чергу, згідно приспіваної мелодії так заграли. Бувало один танець тягнувся півгодини і більше, в якому із-за приспіву мінялась танцювальна мелодія і ритм не менше п'яти разів, а то і більше, здавалось все поглинулося в орбіту безконечної веселості і, що все переплелось разом, звуки музики, співи, танці із пристукуванням, а хата неначе ходоромходить.

Пам'ятаю епізод, як один із паріків замовив танець на шість пар, хтось вліз непрошений (сьома пара), зараз стихли музики і йому було сказано вийти із танцю. Цей непрошений не хотів покинути танець та його вивели повністю із хати, правда, він дещо упирався, але обійшлося без бійки. Під час цього конфлікту музикант із басами втік, шукали його майже годину. Як він повернувся, його спитали: “Чого ж ти чоловіче втікав, тут бійки не було?!”. А він відповів: “А хто вас знає, як могло закінчитись? Всяко буває, ви ж могли мені баси поламати і тому я подумав, що краще втекти, “негонорово, але здорово”! Всі розсміялися і забава продовжувалась з такою веселістю, з таким завзяттям, що приємно згадати і зараз.

Сільська трагедія

Ще пам'ятаю, як в 1937 році на свято св. Дмитра відбувалась забава в хаті наших сусідів. Забава проходила, як і всі інші забави подібні до себе з великим веселим настроєм, дійсно відчувалась молодечча радість і задоволення, здавалось, що веселості немає меж, а тут хтось ввійшов до хати і голосно сказав: "Олена Оринчина померла! Олена померла!"

То була дочка брата господаря цієї хати. Довідавшись про смерть дочки брата, господар заборонив забаву і всі розійшлися. Однак кожному стало дивно, яка причина раптової смерті Олени? Майже всі знали, що дівчина здорована, червонолиця, повна розцвіту дівочої краси, сповнилось 18 років, а тут несподівана смерть.

Вже пішла чутка селом, що Олена покінчила життя самоубством, дехто розказував, що вже знають, що Олена в коморі, в якій спала на ліжку, великою іглою пробила груди в напрямку серця і тому наступила смерть. Не минуло й години, як в селі заговорили, що смерть Олени не від ігли, а вона застрілилася пістолетом, якого знайшли під подушкою.

Вістка про самогубство, про смерть Олени облетіла все село, люди бігли на місце вірили і не вірили, аж поки самі не побачили мертву дівчину.

Також довідався про смерть Олени Андрій Петриканичів. З початку і він не повірив, що то дійсно правда; дві години тому Олена передавала прохання, щоб він прийшов до неї на побачення. А тепер, як її побачив мертву, з божевільним криком кинувся з обіймами до мертвої Олени. Плакав, кидався, падав і обіймав мертвє тіло, рвав на собі волосся і шукав того пістолета, щоб застрілитись і вмерти тут разом з його коханою Оленою. Люди дивились на сцену, яка до глибини душі зворушувала кожного і викликала великий жаль, що так сталося. Так справді картина була розпачливою.

Розпач Андрія віщував, що смерть Олени може закінчитись трагедією ще одного самогубства. І тому товариши Андрія і багато інших людей приступили до втихомирення його, просили, благали заспокоїтись йому.

Андрія тримали в руках, а він виридався з рук і повторював подібні сцени розпачу і жалю, в кінці впав безпритомно на підлогу. Як прийшов до себе, його безсилого повели додому. Вдома його тримали під пильним наглядом, а він плакав і плакав, вже плач його перетворився в хрипле хлипання.

Дехто поговорював, що Андрій почав блудити, що то вже початок психічного захворювання.

На другий день вістка про самогубство дійшла до поліції, а разом з нею слух, що то не самогубство, а вбивство з пістолета. Люди, так-сяк закидаючи підозріння на батьків Олени, говорили, що то їхня робота тому, що батьки її весь час забороняли зустрічатися і кохатися з Андрієм. В додатку сусіди підтверджували, що мама Олену часто била і чули, як погрожувала їй, якщо вона не покине Андрія, то її вб'є на смерть. Тому що Андрій не пара їй, він з біdnшого роду.

Про пістолет поліція знала. Батьки Олени тримали крамницю кооперативу і мали дозвіл на зберігання зброї. Все-таки поліція розпочала слідство вбивства.

Лишалась таємниця в слідстві визначення факту, з якої віддалі і при яких обставинах був виконаний постріл в груди Олени, так як куля наскрізь не вийшла... Для слідства залучено лікарську кримінальну експертизу.

На третій день приїхали лікарські кримінальні експерти разом з поліцією. Людей зібралось майже все село. Андрія між ними не було, його тримали і не відпускали з дому. Для всіх також було цікаво докладно довідатись про причину смерті. і тому хотіли подивитись, як будуть лікарські експерти розрізати тіло покійної, як будуть витягувати нутрощі молодої дівчини, в якої два дні тому билось сильне молоде серце, а тепер мертвa і не відчуває ножа і болю.

Правда, не всі могли дивитись на таку страхітливу сцену – сцену, яку ніхто не уявляв собі і не бачив ніколи, а був свідком великого нещастя і тяжкого горя і сприймав болюче як трагедію, якої не було напевно сотнями років в нашему селі і по всій околиці. Хто дивився, той відчував пекучий біль душі, той бачив як експерти витягнули з розрізаного тіла нутрощі і легені були прошиті кулею. Куля пройшла через легені, зачепила кінець серця і пішла дальше тай застягла в хребті.

Тепер стало ясно, яка причина смерті, залишилась неясність для експертів, чому куля не вийшла наскрізь?

При повному обстеженні доведено, що постріл з пістолета був виконаний з близької віддалі через перину або подушку, і зараз почали шукати і дійсно знайшли подушку з діркою. Експертами була підтверджена непорочність Олени і тим самим було розвіяно версію самогубства, ніби покійна Олена боялася великого встиду і поклала руки на себе.

В цей самий день під вечір відбувся похорон. Як відомо, що похорон був, є і буде прикрою і надзвичайно сумною церемонією. Але похорон Олени особливо по-своєму прикий, наповнений великим сумом і тяжким болем. Хто прийшов провести Олену в останню дорогу, того охопив зворушливий біль душі і великий жаль, що так марно пропало молоде життя і що перестало битись дівоче серце, якого зраница куля.

Прийшов прощатись в останнє із своєю коханою Оленою Андрій. Розпач і обійми мертвого тіла Андрієм створювали неймовірну картину, яка перетворилася в суцільний плач і стогін людей. А мертві Олена мовчала, її мовчазний вид говорив, що вона померла через щире і вірне кохання.

Скрізь слізи і зворушення, вустами мертвої Олени священик прощався в останнє з матір'ю і батьком, сестрами і братом, і рідними, і сусідами. Він говорив: “Дякую, мої батьки, за те, що виховали мене, за те, що дали красу, а щастя і долі не змогли дати”. Коли прощався з Андрієм, говорив: “Ваше кохання зародилось ще від шкільної лавки, ваші перші діточі дру-

жні відносини проявили доброту і взаємну симпатію, з якої почалися паростки любові і взаємної поваги. Так поступово переростала симпатія і дружня любов у щире кохання, яке дійсно перетворилось в непохитну і вірну любов. Цьому прекрасному людському почуттю не співчували батьки покійної, і воно в розквіті молодості і повної дівочої краси покидає білий світ прощається з ним і прощається з тобою, Андрію”.

Серед ревного плачу рідних і всіх, хто присутній, підходять молоді парічки, беруть домовину з тілом покійної на плечі і несуть. Траурна процесія, насичена розпачем і жалем, повільно іде селом до церкви, тут відправиться панахида і домовину з тілом в супроводі процесії понесуть на цвинтар, покроплять свяченою водою, приб'ють кришку домовини і опустятъ в могилу. Заспівають “Вічна пам'ять”, засиплють землею домовину, поставлять хрест, зроблять могилу, кожен прикліякне, помолиться за упокій душі.

Так з'явилась нова могила, до якої щодня приходив Андрій, над якою тужив і плакав. В невдовзі сам власноручно зробив огорожу на могилі з точених фігурних штакет, зробив точений хрест і поставив його на могилі своєї коханої. Сам посадив квіти, котрі прикрашали могилу і нагадували про щире кохання.

Минув рік з того часу, як трагічна смерть обірвала життя Олени. Андрій з преживання і туги почорнів. Лице його помарніло, на якому ніхто не помічав лагідної, веселої усмішки. Переважна більшість людей говорила, що з Андрієм недобре, він впаде в сухоти, захворіє, а можливо вже хворий.

Я вже говорив, що в 1940 році разом з мамою, татом і братом ми переселилися з рідного села з Лемківщини в приміське село обласного центру західної України міста Станіслав, а нині Івано-Франківськ. В той час мої перші враження багато дечого не сприймали. Можливо тому, що я відчував себе щасливим під опікою батьків. Правда, батьки почували себе безпечно, але дещо зв'язаними відносно місцевого населення. Мова, звичаї, традиції, місцевість – все мало інше забарвлення. Один із пер-

ших звичаїв: з незнайомою людиною не вітались! Пройти мимо чоловіка, нічого не сказати! Така поведінка, на перший погляд, мала нелюдське забарвлення, тому що в нас на Лемківщині, проходячи мимо когось, всі люди вітаються, знаються чи не знаються, правда, молодші зі старшими вітаються першими. Нас тут ніхто не знав і на привітання не відповідав. Складалось таке враження, що місцеве населення нас ненавидить і сердите на нас тому, що ми тут приїхали. Справді, звичай такий, хоч він і далі не виправдається, але звичай – є звичай. Слід сказати, що частина людей були ворожо наставлені, вважаючи нас “советськими колоністами” тому, що дійсно ми вселилися в хату польського колоніста, який до визволення Західної України втік.

Невдовзі тато і я пішли працювати в радгосп, який мав багато дільниць і був організований на фільварках польського магната, котрий постарається втекти до Англії.

Вдень – праця, а ввечері я ходив до клубу, де брав участь у драматичному гуртку. Для мене було великим задоволенням проводити читання перед десяти хаток по вивченю “Положення про вибори у Верховну раду УРСР”, які відбулися вперше на звільнених землях Західної України. Перші мої контакти з селянами і молоддю Поділля мали для мене не тільки зближення, але і велике пізнавальне значення.

Серед моїх спостережень я помітив, що музика для танців і весілля була дещо відмінною від лемківської. Тут замість лагідного звуку басів, бубон гудів різкими ударами, перемішуючись з бляшаним звуком тарелів, що створювало загальний шум музики. Але музика є музикою, всі танцюють, кружляють то вперед, то назад і, якщо з переповненням, то виходять не танці, а штовханиця.

Одяг дівчат також відрізнявся від одягу лемківських дівчат. Гарно вишина блузка, довга в квіти троянд спідниця, кольоворові чобітки, гармонійно поєднувались із гнучким станом дівчини. Дійсно – молодість гарна в різному народному одязі, тому що це весна життя...

Приємно, справді приємно, згадати мої захоплення, мої враження, мою адаптацію серед молоді Поділля, мої перші молодечі душевні зворушення, моє перше незабутнє кохання, мою одну одиноку щасливу молодість, яка тривала так коротко.

Нагрянула війна

Дійсно, що коротко, бо це є рік і чотири місяці, а вірніше до дня віроломного нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз. Мирне життя від 22 червня 1941 року перетворилось в страхіття війни. Пам'ятаю той день, то була неділя. Я приїхав з роботи до батьків, так як завжди я приїздив раз на тиждень в неділю. Працював тоді в радгоспі, в селі Дубівці, що поблизу Галича, майже над самим берегом ріки Дністер. Село розкинуте над ярами, які весною під час танення снігів наповнювались водою, і село на кілька тижнів було відрізане від світу.

Пригадую, що в цей день пішов до міста тато, правда, невдовзі повернувся із сумним і тривожним видом, підтверджив, що дійсно почалася війна. Який стан на фронті ніхто докладно не знати, але здогадувались, що погано, тому що наші мовчать. І як вияснилося пізніше, так і було. Справді, то був останній день перед довгою розлукою, про яку ніхто з нас нічого не знати. У понеділок я, як звичайно, поїхав на роботу, та на другу неділю з роботи мене не відпустили, було оголошено воєнний стан і ніхто без дозволу не мав права з роботи відлучатись.

Минув тиждень війни, перейшла загальна мобілізація, а за нею наказ – негайно евакууватися нашему радгоспу. Разом з ним директор радгоспу сказав мені евакууватись, з початку я заперечував, що не поїду нігде, поїду лише до батьків додому. Але, коли директор показав телеграму, що мама і тато з молодшим братом евакуювались на схід вже три дні, тоді і я вирішив евакууватись. Десь в голові майнула потішна думка, що знай-

ду батьків, зустрінусь з ними, разом нам легше буде переносити тяжкість дороги, прикрість і горе евакуації. Насправді то була лише потішна думка і марна надія.

Забиті дороги різноманітним транспортом: автомобінни, трактори, мотоцикли, ровери, вози, коні, худоба. Люди і війська створювали дійсну лавину, яка повільно рухалась, йшла на схід. Минали міста і села, вже минули місто Монастириська, тут була велика тютюнова фабрика, позаду лишались міста Бучач, Чортків, Городок, Ярмолинці, Прокурів (сьогодні Хмельницький). Минув тиждень в дорозі, вже другий майже закінчувався тяжкої і прикрої дороги; втома, напівголод, часті нальоти фашистських літаків, бомбардування колон, стріляння з кулеметів сіяли смерть і каліцтво. Стогін і крики людей, рев худоби, іржання коней, трупи і вбиті коні – все це створювало страхітливу картину.

Вже більше як триста кілометрів лишилось пройденої дороги – дорога, яка залишила прикий слід в моїй пам'яті. В цей черговий наліт фашистських літаків наша колона була розбита, всі хто живий – розбіглися. В ту ніч стояв я в оборозі з сіном якогось хутора. Як сонечко пригріло виліз я з оборогу, подивився довкола, не видно людей, вітер доносив неприємний запах згаріш. Охоплений страхом рушив в дорогу. Ішов кілометрів напевно більше як десять, назустріч з'явилися вершники – це були військові. І тут раптом один зупинився біля мене. Витягнув з кобури пістолет і сказав: “Парень, давай кругом, а то убью, как собаку”. Якусь хвилину я, наляканий, стояв нерухомо, а потім сказав, що я шукаю свого директора з радгоспу і повернутись не буду і, якщо мені судилось померти від свого брата, то я нічого не зроблю. Вершник постояв ще з хвилину, плюнув, вдарив коня і поїхав доганяти своїх. Я ще стояв довго на тому місці і нарешті пішов, йшов напевно ще не менше як десять кілометрів.

Сонце від зеніта повернуло на захід, в повітрі вже спеки не відчуvalось, здалека було видно місто Прокурів, наблизався

я до приміського села, йшов дальше, хоч місто горіло. Чути було стрілянину, я минув село і йшов до міста.

Не знаю, як би закінчилася моя дорога, як би я прийшов до міста, в якому йшли бої. Але світ не без добрих людей. На моє велике щастя йшли двоє людей мені назустріч, як вияснилося то були чоловік і жінка, несли на плечах і в руках якісь продукти. Цей добрій чоловік спитав мене: "Куди ти ідеш, голубе? Не іди до міста, тому що тебе там вб'ють, як не фашисти, то наші". Я відповів, що не знаю куди іду, тоді добрій чоловік говорить: "Іди з нами, поможи нести жінці. Я несу "сахар", наваримо чаю, густий буде". Ішли ми передміською низиною недовго, незабаром ми вже прийшли в село, яке було розташоване на схилі невеликої гори і потопало в садах. І так невдовзі прийшли у їхню хату, правда в хаті була жінка, років більше п'ятдесяти. Вона з радістю зустріла всіх нас. Напевно чекала з нетерпінням на свого сина і невістку, тому що такий вихід був надзвичайно небезпечний. Але все щасливо обійшлося, і радість мами проявила в теплій зустрічі з нами. За кілька хвилин на двох столах застелили білими обрусами, було накладено всякої всячини, обід був справді багатий і виглядав, як у великі свята: смажені кури, пироги, салати, ковбаса, сир і яйця, між тарілками стояли фляшки горілки і лікерів. Отже, для мене то був справжній бенкет; двотижнева дорога, напівголод і втома, страх і переживання пригнобили мене і, попавши в гості до добріх людей, почувався щасливим.

Під час обіду, попоївши досита, я сидячи заснув за столом. Не знаю, скільки я спав сидячи, коли я пробудився, то в хаті молодих людей не було, була тільки їхня мама, яка відразу запропонувала мені лягти на бомбетля, на якому я проспав до пізнього вечора, тільки ворухнувся, попросила їсти.

Місто Проскурів палало, розриви снарядів, стрілянина, гуркіт літаків наводили на мене страх, я боявся, але подумав, що можливо ліпше спати в оборозі на подвір'ї. І так зарився в сіно і заснув. Зранку встав, вже фашистські танки, військо ла-

виною сунулися на схід. А в хаті була господиня тільки сама, правда, вид її був переляканий, вона відразу дала мені поїсти. Щиро подякував за доброту, за те що погодувала мене, сказав, що треба повернутись додому, а додому не так близько – 350 км. Вона на хвилину відійшла і принесла мені на дорогу хліба з молоком. Попрощавшись з добрими людьми пішов в дорогу, іду вулицями міста Проскурова; вулиці переповнені фашистським військом, цивільних людей нікого не видно. Правда, патрулі мене затримували кілька разів, але відпускали. Так я перейшов місто і вийшов на дорогу в напрямку містечка Ярмолинці.

Не знаю і зараз, яка віддаль від Проскурова до Ярмолинців. Вже під вечір прийшов замучений до Ярмолинців, хотілось відпочити, а тут німці мене затримали і припровадили до великого будинку, як виявилось – то була школа. В приміщенні цієї школи вже було повно солдат, всі стояли, тому що так було повно, що сісти неможливо. Будинок охороняли фашистські солдати і тоді мені стало ясно, що опинився в німецькій неволі. Про відпочинок після дороги вже і думати трудно, не те щоб була така можливість практично. Люди задихались без повітря, хто наблизився до вікна фашистська охорона прикладами, дружками била. Липнева спека, жага і голод, вже минув третій день, а їсти не дають; все те разом взяте створювало картину зневажання над людьми.

На четвертий день було видано по одній соленій рибі, пра-вда, то не оселедці, а суха риба, ще до того ж зіпсована. Хто з'їв твої риби, а їли майже всі, відразу похворіли, розлад шлунка, болі в животі, загальна слабість доповнювали гіркоту німецької неволі.

Тільки на п'ятий день почали давати обід з кухні. Суп був з гнилої картоплі, хліб по кусочку також з пліснявою. Так минав вже десятий день неволі. За цей час огорожено територію колючим дротом, побудовано сторожові вишкі, все те створювало справжній вигляд табору полонених. Десь на шостий день

було розпочато перепис, моя черга підійшла на дев'ятий день. В переписі записували професію, я дав записати професію шофера, так як я вмів водити автомашину, будучи помічником шофера в радгоспі. Ішов чотирнадцятий день неволі. Викликали шоферів. Назвали і мене, нас було дванадцять чоловік, між ними я був тільки один одягнений у цивільний одяг.

Вийшли ми. Нас побудовано в два ряди, один німець – по-переду, а другий – позаду, проводили нас по території, ідемо приблизно 60 метрів, зупинились біля складської забудови, тут стояв драбинястий віз. Німець показав, щоб нам взяти віз і пхати. Так ми пхали віз до кінця цього будинку, тут вже чекали на нас, щоб зі складу виносити мішки і навантажити віз.

Навантажений віз ми ледво з місця зрушили, зі всієї сили пхали, а як виїхали на майже рівну дорогу стало трохи легше, тоді ми приїхали на подвір'я кухні. З возом треба було заїжджати на подвір'я кухні, а я подумав залишитись від воза. Як раз вибрал такий момент, коли німці пішли в другий бік воза, відійшов в бік і присів в кущах, якщо відразу порахують, то буду сидіти ніби “вимушено”, але на щастя ніхто мене не шукав, підійшов до кухні із заміром, що тут я попрошу їсти. З дверей кухні в цей момент вийшов кухар, тоді я його спитав, чи бачив фіру, яку пхали полонені. А він відповів: “На що тобі фіра, ти краще втікай!” З початку я не міг второпати, що мені радять втікати. А сам ніби нічого не думає, якось стало дивно і я розгубився на якусь мить, але зосередившись, сказав: “Допоможіть, буду вдячний”. Він говорить: “Іди зі мною по воду до криниці, яка впритул з огорожею”. “Раз так, то беріть і для мене відро, щоб не попасти в підозріння вартовому, який стоїть на вишці”. Через хвилину я вже мав відро в руці і ми разом пішли по воду.

Прийшли до криниці, тягнемо, переливаємо воду, а вартовий з автоматом по вишці повільно робить повороти, коли повернеться зором від нас я підриваю колючі дроти огорожі до сигналу доброго чоловіка, щоб перейти черпати воду, тому що

німець робить поворот зором в нашу сторону. Так довго ми переливали і переливали воду, поки я не підготовив дірку в двох рядах колючої огорожі. Коли була готова дірка для втечі і вартовий на вищі зробив поворот від нас, в цей щасливий момент я всунувся в дірку огорожі, переповз на другий бік, зісунувся в яр, яким зйшов вниз і вийшов на вулицю. Здається, що так легко можна було втекти з неволі, що великих труднощів не було. Але, хто знає, як з неволі нелегко втекти, то розуміє, яка та велика небезпека, котра могла кількома вистрілами обірвати молоде життя, мені йшов 19 рік.

І зараз важко уявити собі скільки страху, скільки переживань прийшлося пережити за тих кілька хвилин, пригадую як ішов вулицею, то в роті все висихало, переляканий, як та пташка, коли за нею ганявся яструб і їй вдалось втекти.

Приблизно відійшов вже з 300 метрів, зйшов на подвір'я одної хати. Пес гавкав і господар вийшов з хати, тоді я попросив його напитись води. Випив води. Ніби все затихло і перейшло, і я подумав, що треба поголитись і помитись, тому що вже три тижні як не голився. Борода вже покрилась і як раз могло викликати підозру. Господар на моє прохання дав бритви і я поголився. Помився, причесався і ще попросив що-небудь поїсти. Господар покликав до хати, правдоподібно, що був сам вдома, тому що сам дав півлітри молока і добрий кусок хліба. З яким апетитом і азартом я їв, з'їв дуже швидко, правда, господар це помітив і хотів повторити і, хоч голод я не вгамував, все ж відмовився і широко подякував за доброту.

В той час мені пригадалось оповідання старих людей, яким напевно доводилося бути в неволі ще в Першій світовій війні, що хто переголоднілій наїться забагато, то може дістати скрут кишок і були такі випадки, що від переїдання полонені вмирали.

І так я рушив в дорогу далі, хотілося якнайшвидше залишити місце табору полонених, але страх не покидав мене тому, що треба було іти дорогою, якою лавиною сунулося фашистсь-

ке військо. Ніхто не міг гарантувати і сам я вже не вірив, що буду іти назустріч фріцам і не попаду в полон. Як кажуть – ризик благородне діло, і вже не тільки з ризиком, але і страхом все таки я пішов даліше. Йшов, хоч дійсно душа в п'ятки, але йшов.

Минав село і вже під вечір хотів відпочити. Поїсти випросив, чим хата багата, але вона була досить бідна, бо хліба не було, варили бульбу, повечеряли разом і спати пішов в оборіг. Тепленької липневої ночі було розкішлю відпочити, виспатись на сіні.

Над ранком, коли відчувалась в повітрі прохолода, зарився в сіно, в якому було ще двоє “відпочиваючих”. Ці люди були родом з цього району, і я вже на другий день ішов з ними бічними дорогами, по яких не ішло німецьке військо. То було зовсім мирне враження, я став спокійним і вже не боявся того, що попаду в полон.

На другий день один із супутників нас покинув, повернув у правий бік, а ми удвох пішли далі у напрямку міста Скалати. У передмісті Скалати я переноочував в хаті другого супутника, правда, що не записав собі прізвища тих супутників, а з пам'яті вже вивітрило, як звались. І так зі Скалати перейшов по той бік річки Збруч у напрямку міста Копичинці. Вже минав п'ятий день моого повороту додому, здавалось, що вже недовго і я буду вдома з батьками. Десять закрадалась думка, що мама, тато і брат чекають мене, і мені хотілось швидше іти. А йти не так легко, бо взуття, яке мав понагризalo мені ноги, і йшов я майже босий, підошви пекли, ноги боліли, сам замучений.

Йшов від села до села, через містечка Галичини і помітив, що люди не такі щирі, як за Збручем, бо там ділились що тільки було в хаті, хоч і таким кусочком, як палець, і то ділились. в Селах Тернопільщини, якщо я попав до хати і було молоко видлене для їди, то дали, а як ні, то ні. Те молоко, яке поставлене на сметану ніхто не рушив, бувало так, щоби попоїсти, треба було пройти п'ять і більше хат. Щирість – одне, доброта – дру-

ге, слід підкреслити, як би не людська доброта і допомога, то напевно не було би сили перейти пішки таку далеку дорогу...

І так на десятій день я повернувся в село Кузів біля Івано-Франківська, там де була хата, в якій ми прожили рік і чотири місяці. Хата стояла пусткою, вікна побиті, двері обдерні, так дійсно батьки евакуювались. Якесь дивне відчуття охопило мое серце, тривога самоти. Жаль і приkrість гнітили мене не менше, як опухлі і поранені ноги здалекої дороги.

Цікаво було знати, коли батьки виїхали? Що говорили? Куди поїхали? Довідався я в сусідів через десять хвилин, що мама, тато і молодший брат Іван евакуювались на третій день, як почалась війна і поїхали з “совєтами” на схід. Правдоподібно поїздом, ніхто точно не зізнав. Зі собою забрали тільки одяг, в тому числі і мій, а також харчів на дорогу.

Від’їжджуючи, тато сказав: корову і меблі забрати Онушканичам, говорив: “Якщо хтось повернеться, то віддасте, а як ні – то все ваше”. Почувши таку вістку, у мене серед сумних думок блиснув потішний промінчик надії, що основний засіб для прожиття є, це – корова, яку мама і тато залишили. Корова добре доїлася, так як в квітні отелилася. Отже я подумав, що за день не з’їм більше молока як 4–5 літрів, а решту, якщо не буду продавати, залишиться як компенсація за хліб і крупу. З таким рішенням я ішов до Онушканичів. Та мене чекав нещирий прийом, зустріли мене так, ніби я з неба звалився. Але спочатку я не міг збегнути, що і як? Все вияснилось тільки після двох тижнів. А зараз ноги боліли, хотів відпочити, хотів спати. Розкішне місце для спання мені показано – в стодолі, на сіні. Вже на другий день рано встав, пішов корови пасти, в тому числі і свою. Правда перші три дні досить прикро було пасти худобу, тому що ноги боліли. Минув тиждень, я вже почувався майже добре. Однак думки в голові ройлися, неначе бджоли у вулику. Лишився в одній одежі, щоб випрати нема другої поміннати, тужив за мамою, татом і братом. Нема одягу, щоб на свято переодягнутись, із взуттям – те саме. Одним словом горе і біда.

Вже скоро минав другий тиждень, дні проходили монотонно. Пас худобу, помагав Онушканичам у господарстві. І одного разу тітка Марися (я її так кликав) спитала мене: “Як ти думаєш даліше, що будеш робити, де будеш жити?” Я відповів, що думаю піти до міста на роботу, що мені треба взуття, одяг, зараз нічого не маю, а зима іде, то буде крайня біда. “Так-так, добре ти, синку, подумав”, – сказала тітка.

На третій день після цієї розмови, як я повернувся з худобою до хати, тітка мене зустріла і говорить: “Ой-ой, що я чула! Ой не можу сказати, бо серце мене болить! Ой синку, біда! Я чула, що тебе гестапо забере тому, що ти комсомолець, а твій тато комуніст. Ой тікай, щоб я не бачила, як тебе будуть на моїх очах стріляти, тікай може вдастся втекти від страшної муки!” Почав я їсти, в горлі щось заступило, страх охопив мене, подумав, що, можливо й так, треба іти геть, а де іти – не знаю. О, ця вістка вдарила мене, як молотком по голові. Два рази вкусив, кинув і вийшов з хати, глянув довкола себе, сонце гріло, а мені холодно стало, що робити? Іду пораджусь до Миколи Гобуша.

Прийшов на подвір’я, на щастя Микола є, в хату не заходив і розповідаю Миколі про “повідомлення” тітки і, що мені здається, це її особиста провокація, щоб я угік, а корова залишилась у неї. Микола мою думку підтримав і додав: “Різно може бути”. Тоді майнула в мене думка, треба переконатись – провокація це тітки, чи ні. А для того потрібно заховатися, щоб мене ніхто більше не бачив, крім Миколи. Я вирішив заховатися на дві доби до їх оборогу, а вечером, як вдастся щось з їжі винести – добре, як ні, то вже на городі досить велика морква і горох. Попросив Миколу за всяку ціну довідатись, шукає мене гестапо, чи ні?

Минула доба – ніхто мене не шукав, зачекав ще добу – та-кож ніхто не шукав. На третій день я пішов до тітки і говорю: “Я забираю свою корову і йду від вас тому, що ви хотіли мене залякати, а корову собі залишити, того не буде!” “Корову ти не

візьмеш!” – крикнула з обуренням тітка. “А чому, тітко?” “Я тобі покажу чому!” – і зараз почала одягатися. Тут я подумав, що тепер вона дійсно піде в гестапо. Правда, вийшла з подвір’я і пішла в напрямку не до міста, а до села Клузова. Я постояв хвилину і вирішив піти за нею слідом. Хотілось довідатися, куди вона дійсно піде і що вона задумала? Йшла вона прямо в контору солтиса. І тут знову прошила мене блискавкою страшна думка, що наговорить солтису і той напевно, подзвонить в гестапо. Страх і неспокій охопили мене, що ж то буде? Вирішив я зайти, щоб солтис не встиг подзвонити. Відкрив двері, попросив дозволу, але солтис сказав зачекати. Правда, як глянув на мене, то я побачив знайоме обличчя і це вселило в мене надію, що не буде так погано, як я собі уявляю.

Справді тітка щось довго не виходила, а я чекав з нетерпінням і тривогою. Чекав, бо хотів сам розповісти солтисові, що корову батьки залишили і говорили віддати, якщо хтось із нас повернеться. Ще хотів сказати, хто є свідками і що правду скажуть.

Більше як півгодини минуло, тітка вийшла, але вид в неї був досить сумний. Правдоподібно, не сподобалась їй розмова із солтисом. Помітивши такий вид у тітки, я сміливіше зайшов до солтиса. Привітавшись, з ходу почав говорити, що хочу забрати нашу корову від тітки. Солтис був ознайомлений і усміхнувшись сказав: “Забрати корову!” Підкresлив, що Онушканичка більше як півгодини торочила страшні речі і інакше не вгамувалась, як би він не сказав їй, що її забере гестапо, тому що вона зв’язувалась з комуністами...

“Отже забирай корову і йди подалі від біди!” Так я і зробив. З початку ішов і сам не зінав куди. Перейшов приблизно 300 метрів, якось трохи заспокоївся і зосереджено подумав, куди іти. Подумав, що піду в село Загвіздя, яке розташоване майже з протилежного боку міста Станіслава.

Село розтягнулось над низьким берегом ріки Дністер. Вид приміського села був досить бідним, солідні забудівлі були

тільки на фільварку, а невеликі сільські хати замість садів потопали у вербах і ясенях. Сільська дорога була типова і подібна до інших сільських доріг, вона не прикрашала села і в дощову погоду – болото, а у спеку – пилюка. Правда, при близькій відстані від села тягнулась дорога, всипана річним гравієм і мала вигляд справжньої битої дороги, хоч вибоїн і ям також було немало.

Біля роздоріжжя між селом Загвіздя і селом Поників стояла хата, до якої в 1940 році зимою переселилась із Лемківщини сім'я Петра і Анни. Правда, Анна була родом з рідного села – з того, що і я, і мої батьки (вийшла заміж за Петра на третє село), знала добре і тата, і маму. І, напевно тому моя думка, мої відчуття вірили, що саме туди треба іти, що тут мене приймуть.

Під вечір прийшов я з коровою так сказати “на місце”, прийшов і зайшов у хату. Розповів про себе, попросив щоб на якийсь час мене з коровою прийняли. Дійсно, довідавшись, що я лишився сам, без родичів, прийняли мене радо, хоч тісно було всім своїм. Справді, хата була досить малою: одна кімната, в якій стояли два ліжка, стіл, піч, проходу було мало. Сім'я Петра і Анни складалася із п'яти чоловік: їх двоє і троє дітей. Я дав згоду спати в оборозі на сіні і на початок почувався добре, був задоволений, що не помилився у своїх перших планах.

Такий початок створював відносне заспокоєння. Бо справді, я вже переконався, що світ не без добрих людей і на цей раз відчув доброту і прихильність добрих людей.

Однак обставини не віщували довгого проживання в Петра і Анни, так як дійсно місця не було. Отже, помітивши такий стан, я почав знову хвилюватись, думка за думкою снувались і відчутно дошкуляли. А що буде як прийде зима?

Хоча проблема з харчуванням, на перший погляд вирішена, а насправді не так, тому що поки корова доїться, то є молоко, сир і масло, а хліба і картоплі і зараз нема. Отже, потрібно було думати і в цьому напрямку. Дуже важким було питання відносно одягу і взуття. Все відразу вирішити було годі, і тому

я почав з проблеми харчування. На присадибній ділянці площею 0,8 га тої хати, де мешкав я з батьками, залишилась посіяна пшениця і посаджена картопля. Та хата, згідно постанови окупаційної німецької влади, повернена власнику. Але його не було, з'явився лише його син, тому я подумав, що я також син цього посіву і, напевно буде справедливо поділити урожай наполовину. З такою думкою пішов до сина власника цієї хати і присадиби, щоб по-доброму домовитись.

Замість позитивного договору від сина я почув слова погроз і відмову. Крім цього він залякував мене тим, що знайшов мою біографію, де вказано, що батько комуніст і був суджений на 10 років і що я комсомолець, і що він передасть це в гестапо і там урожай поділять! У відповідь я заявив, що він разом з хатою згорить, і тут тобі треба подумати добре.

Після такої розмови я повернувся потривожений, але вирішив не відступати. Майнула в голові думка: треба піти порадитись, що робити, до солтиса.

На другий день пішов на пораду, і справді він порадив не боятися, але піти до повітового старости. Іти до нього я відчував страх, але пішов, і вже на третій день я вдало попав до старости. Тут я розповів, що ми сіяли, а поле належить іншому, і я думаю, що справедливо буде розділити урожай наполовину. З моєю думкою староста погодився і дав мені записку до солтиса на поділ урожаю порівну. Вже через кілька днів ми з Петром забрали пшеницю. Картоплю копати було ще завчасно.

Після такої досить складної “операції” я почувався задоволений. Справу виграв, а головне, що зерно буде на хліб і картопля також. Тією перемогою Петро і Анна також були задоволені. Загальна атмосфера у хаті ніби ще потеплішала.

В дійсності то була дрібка моїх радощів, яка губилася серед гіркоти різноманітних труднощів, губилася і зникала в тривожному воєнному часі.

Минав вже третій місяць від початку віроломного розв’язання воєнних дій, які з гуркотом грому котились далі на схід. На схід, куди без упину летіли думки, летіли туди, де десь дале-

ко у страхітливому вирі війни були мої батьки і брат. Що з ними, я не знав. Хотілось довідатись про все, хотілось вже відчути батьківську ласку, почути хоч маленьку вісточку. Однак в дійсності це були лише бажання, це були марні бажання. А так хотілося бути разом...

У такий прикрай час я майже не помітив, що мені 15 серпня сповнилося дев'ятнадцять років – років, які насичені і переволнені тяжкими подіями, охоплені тривожними переживаннями. Для мене зараз лишалось таємницею, чи доживу до тих щасливих днів, коли зустрінусь в обіймах радості зі своїми найдорожчими і найближчими батьками і братом?

В монотонних буднях господарських робіт, які бувають на селі, я вже як дорослий виконував всі без винятку роботи: косив збіжжя і конюшину, молотив і віяв, робив порядки в стайні і на подвір'ї. Одним словом, робив все необхідне в господарстві. І постійно думав щодо роботи в місті. Треба буде піти, заробити грошей, тому що треба одягнутись.

І тут одного разу Петро говорить мені: “Тебе просили прийти до добрих людей в село, а чого я докладно не знаю. Можеш прийти вений день, вечером.” Для мене таке повідомлення стало загадкою і, щоб розв’язати її, я на третій день вечером пішов туди. Мене зустріли радо і гостинно. Під час вечері, де сиділи мама з дочкою, відбулась між нами тепла розмова. Правда, мама говорила багато, а дочка тільки спостерігала і слухала, час від часу лагідно усміхалась.

У розмові я довідався, що про мене багато відомо і що господиня залишилась вдовою після війни Німеччини з Польщею в 1939 році, а також, що в неї одинока дочка Галя, якій пішов 17-й рік. Тут мені стало зрозуміло, що мій візит – то замір ощастливити мене як одинокого, котрому можна вийти із складної ситуації шляхом женячки.

Я, зворушений проявленою гостинністю, хвилину почувався задоволеним. Але десь в глибині душі появились заперечення, невідомий голос “говорив”, що женитися ще не пора.

В цей момент пригадалися татові слова: “Пам’ятай сину, що женитись ти повинен тільки тоді, як тобі міне 25 років. Бо, хто раніше одружиться, той часто нещасливий. Крім того, як знаєш, я з мамою женився на дев’ятнадцятому році і між нами не було взаємної згоди.” Ось така думка блискавкою промайнула через мою голову і майже повністю охолодила мої теплі почуття. Подумав, хоч мої обставини прикрі, тяжкі, але я ще почекаю...

Подякував щиро за гостинність, а відтак попрощався і вийшов з хати, за мною вийшла Галя, готова була відпровадити мене додому. На дворі стояла осіння темна ніч. Постоявши хвилину я сказав Галі, що мене не треба відпроваджувати, а те що мати подумала – це добре, тільки мені ще женитися не пора.

По дорозі додому в душі я себе таврував, чому я так відразу необдумано відмовився? Можливо не треба було так поступати?

Перед сном снувалися різні думки і проминали в уяві немов кінострічка. Якось непомітно обірвались, і я заглибився у солодкий сон.

Невдовзі Петро довідався, що я відмовився від “доброї пропозиції”. Видно, не взяв серйозно до уваги. Він, очевидно, погодився з моєю думкою тому, що добре відносини до мене були попередніми і не змінились.

Дні минали майже без істотних змін, проходили в господарських буднях. Однак з'явилася чутка, що з рідного села Туринського приїжджав до своєї сестри Олени Стефан Кімак, то був мій добрій сусід. Переказав, що тітка Анна просила, дуже просила, щоб я приїхав у рідне село.

По правді сказати, ця вісточка досить зворушило вплинула на мене. Здавалось, що немов би туга пробудилась за рідним селом і справді хотілась їхати туди, де пройшло мое дитинство.

Хотілось, але якась таємна сила гальмувала, відштовхувала мої пориви, очевидно, згадка про пережиті переслідування і

знущання з боку ворожого ставлення поодиноких елементів до нашої родини. Напевно це і ще багато іншого. Отже, їхати в рідне село я не думав.

За той час мені вдалося поступити на шоферські курси з надією, що як закінчу, то піду на роботу. І так, на перший погляд, все складалося ніби добре. Навіть Петро постарається зробити мені ще одну приемну несподіванку. На цей раз веселішу. А саме Петра і мене запросили на весілля. Правда Петра за старосту, а мене за дружбу (це по словах Петра). Хто просив і коли, я не чув і не бачив. Правду кажучи, я не повірив, подумав, що то жарт і майже неможливо тому, що для того, щоб іти за дружбу, треба мати що одягнутись. Святкового убрання я не мав, а в буденному одязі, який то дружба! Ще до того за дружбу просять із родини, або добрий товариш, а я і не те, і не друге. Але як вияснилось пізніше, то таки за дружбу я буду. Петро позичив свого убрання і, як кажуть, все було, як і передбачалось.

Якщо притаманно людині переважно довго тільки зло пам'ятати, а добро швидко забути, то я хотів би підкреслити, що не забув добра, яке було проявлено до мене Петром і Анною. Це добро, якого не можна забути. Вони мене приютили. Вони допомогли поступити на шоферські курси, бо за курси треба було платити, а грошей в мене не було. Зробили мені подарунок із взуття. Напевно вони залучили мене, щоб я був дружбою на весіллі. Одним словом, я вдячний за їх доброту.

Вже давно не чути грому канонад. Війна є, вона покотилася в глиб Радянського Союзу. Недивлячись на те, на одній із парцеляцій між селом Зазвіздя і Пациків в польській родині народжувалась нова сім'я.

Відбувалося весілля за всіма ознаками мирного життя. Музика, багаті столи, веселі гості, церемонії весільних обрядів, співи і танці, все те відображало велику подію, що відбувалася один раз в житті молодих.

Моя присутність на весіллі була для мене надзвичайною несподіванкою, як кажуть “не снилось, не гадалось”. І зараз

приємно згадати, приємно поділитись враженнями, які відношу до особливих. Це моє перше дружбівство серед зовсім чужих людей, це моя участь на весіллі польської родини! Церемонія шлюбу в костелі. І незабуте кохання з дружкою Ганею, кохання, яке так тепло торкнулось глибини моєї душі, котре своїм запалом зворушило мою затъмарену радість, збудило втіху і окрилило мої почуття насолодою... І тому хочеться порівняти цей епізод кохання, як ніби з захмареного неба скрізь чорні хмари промінці сонця своїм теплом ніжно, лагідно пригрівали і оживали притоптану рослину.

Однак час минав, зима наблизялася. Осінні дні, а ночі тим більше, стали холоднішими. Оборіг, в якому я ще спав, треба було міняти на тепліше місце. У хаті дійсно не було місця, то я перейшов спати до стодоли. З початку здавалось, що добре “переселився”, але коли почервоніли очі, почали боліти (як вияснилось пізніше, від конячого поту), то я почав знову хвилюватись.

За той час вже другий раз приїздив до сестри Олени Степан Кімак і знову переказав, тепер сам особисто, прохання тітки, щоб я приїхав до неї в рідне село.

На цей раз після довгих вагань я дав згоду їхати. А щоб їхати, треба було перед виїздом продати корову. За гроші продавати я не хотів, тому що за гроші трудно було купити одяг і взуття. Приблизно до двох тижнів продав корову за новий костюм (убрання), пальто зимове, мешти і на додаток додали якісь дрібниці: в'язки шнурків і всяких ниток.

І так дні минали, час своє робив. Зима вступала у свої права, а холод не віщував для мене чогось доброго, а навпаки зароджував тривогу і неспокій. І тому після продажі, а вірніше заміни корови на одяг і взуття, настала пора залишити добрих людей, розлучитись з коханою і повернути в рідне село. Справді, тітка вже третій раз запрошуvalа, переказувала, щоб я приїхав до неї. Залишалось кілька днів до нового року, закінчився четвертий тиждень Різдвяного посту. Я сердечно подякував

добрим людям за їх доброту і щирість та виїхав. Подорож поїздом тривала недовго – від ранку до пізнього вечора.

Через неповних два роки я повернувся знову в рідне село.

***

Tітка зустріла мене з великою радістю і задоволенням. Пам'ятаю цей день, який був насичений великими змінами і відображав незабутні приємні події в моєму житті. Мені здавалось, що мое повернення в рідне село, до рідної тітки повернуло мені батьківську теплоту. Дійсно тітка любила мене, як свого рідного сина. Я, захоплений її добротою і ласкою, старався зробити все, що в моїх силах. Для неї я був покірно-слухняний, робив все, що тітка сказала. Правда, через кілька днів тітка мені сказала, що вона дуже хвора, дійсно я це сам помітив, але якось незручно було питати. Однак хвороба її перемогла і через місяць прикувала до ліжка.

Настали прикрай дні не тільки для хвої тітки, вони були прикрай і для мене тому, що малі діти: старшому Василькові минуло 9 років, а молодшому Федьові минув 7-й рік. Для всіх потрібно було їсти зварити, хліба спекти, білизну випрати, молоти в жорнах, робити порядки в хаті і мити посуд, одним словом робити все необхідне, що потрібно в хаті, все подати тітці, що просить, а в першу чергу їсти і пити. Так минав вже другий місяць. Тітка почувалась ще слабшою. На третій місяць вона сказала, вже знає, що скоро помере. Для мене та вістка була тяжким ударом, я відчув, що знову наді мною котяться чорні хмари суму і горя. І так невдовзі тітка померла в тяжкому болі від раку лівої груді.

Смерть тітки, похорон її я дуже болюче переніс бо втрата мені найближчої і найдорожчої рідні означала втрату моєї однієї надії. Бо тільки вона могла заступити теплоту моїх батьків і окрилити крихіткою радості.

Тітки не стало, і я опинився знову у складному становищі. Найбільше, як тиждень по смерті тітки, мені приходить повідомлення з'явитись на комісію, після якої мене заберуть до "бондінstu" до будівбату – це військова будівнича служба. Я на комісію не явився, пішов благати війта волості, яким був у нашому селі уніятський священик Середович, щоб він дав мені відстрочку, бо я не можу іти служити, що лишаються діти малі і я мушу ними опікуватись.

***

Довго це не тривало. Мене забрали і відвезли поїздом. Зупинились ми у Krakovі, мене під наглядом передали на підготовку по вивчені слюсарського діла. За неповний місяць я пройшов курс. І в одну нещасливу ніч мене під конвоєм відпровадили на вантажну станцію і там посадили у товарний вагон, в якому вже були подібні до мене.

Кожен вагон був під охороною військових. І так нас везли півтори доби. Привезли і висадили в Berlіні. Тут я разом із іншими молодими людьми, переважно то були поляки і лише троє українців, пройшли санобробку: повне стриження, де тільки волосся було, фотографування із таблицями на грудях, на яких було цифрове число, або інакше присвоєно номер кожному. Одягли нас у смугастий одяг і погнали під конвоєм всю колону пішки. Ішли ми не менше восьми кілометрів і прийшли на призначене місце. Тим місцем був табір, огорожений високою, густою із колючого дроту огорожею з предзонником, який був подібний до основної огорожі. Між предзонником і огорожею було закопане павутиння із тонких дротиків і підключене до струму. Поселили нас у дерев'яні будиночки, в яких у три яруси були розміщені нари.

Почались чорні дні, про які і зараз згадка тривожить мене, в уяві постає жахлива картина каторги, де пригадується жорс-

тока нелюдська дійсність тяжкої неволі, створеної без суду і слідства.

Муштра знущань перепліталась з частини перепровірками в шеренгах перед бараками, марші колонами до їдалні і назад, а також ходьба тільки під конвоєм до роботи туди і назад на віддалі дванадцяти кілометрів. Вся та жорстка дисципліна поєднувалась з нелюдським харчуванням. Страви варилисъ виключно з напівгнилих і зіпсованих продуктів: картоплі, буряків, брукви, жолудів. Хліб також був запліснявілий, хоч його більше не давали як двісті грам на добу. Напевно “німота” добре знала, що гниль і пліснява у продуктах – це отрута. Очевидно це робилось спеціально, щоб поступово наблизити смерть тисячам молодих людей, таких як я.

Дійсно загроза була очевидною, за неповних півтора місяці я змарнів страшно, справді відчував, що півроку не витримаю і наступить неминуча смерть. А раз так, то подумав, що краще померти відразу, ніж помирати повільно. І тому зародилась думка втікати. Можливо, втечею врятую життя, а як ні, то так і судилось! Тепер повстало питання, як здійснити втечу з табору смерті? Справді, це питання не з легких: не знаю мови, одяг, в якому ми ходили в таборі і на роботу, свідчив, що втеча майже неможлива, тому що в такому одязі впіймають відразу і тоді дійсно буде прискорена смерть, а мені ішов двадцятий рік і жити хотілось...

Одним словом, тисячі думок снувались в голові, шукали виходу з тяжкої ситуації, спочатку хотілось повернути в рідне село, але якась таємна сила говорила мені, що повернатись туди не можна, бо мені допомогли мої вороги опинитись у цій пастці, і тоді думки відразу розлітались аж до передміського села Загвіздя, що розташоване біля Івано-Франківська.

Мені здавалось, що тільки там мене чекає щастя, там є добри люди, разом з ними моя кохана; так хотілось полетіти на крилах тільки туди. Але моя відмова не так давно могла не відновити те щастя, котрого я у свій час недооцінив. Крім того при

виїзді з рейху без документів, могли мене зловити. Залишалась одна можливість: якщо вдастся втекти, то тільки до стрийка Верніївського Стефана, який був на роботі в околицях Гановера в північно-західній Німеччині. На велике щастя я знав його адресу. Таким чином місце втечі було визначене, залишалось тільки питання: як і коли здійснити втечу?

Для того, щоб їхати поїздом після втечі з табору, потрібні гроші, а їх ніхто нам не платив, це також перешкода, рівно ж до значної перешкоди відносилось і те, що я дуже слабо володів німецькою мовою. Так повстала необхідність терміново вивчити німецьку мову. Якщо не знати мови хоч трохи, то спроба втечі може виявитись невдалою. Отже, незабаром вдалося роздобути посібник для вивчення німецької мови, правда з польським алфавітом, але для мене то було без різниці, добре хоч такий. Минуло неповних три тижні і я вже пробував порозумітися з німцями і справді досить вдало освоював мову. Таким чином, ніби дві проблеми вирішенні. Однак залишалась основна проблема, як вирішити питання щоб винести з табору свій святковий костюм і де сховати? Якщо вже були вирішенні дві важливі проблеми, то третя виявилася досить складною, оскільки втеча в табірній одежі абсолютно неможлива.

В дійсності неможливого майже не буває, хоч винятки на практиці зустрічаються. Отже треба думати, ще раз думати – думати так, щоб розробити можливий спосіб здійснення задуманого.

Перша спроба втечі виявилася невдалою, але зате друга здійснилась вдало. Це був незабутній щасливий день, коли вся “німота” справляла якесь свято, не знаю і зараз, чи то був день народження “фюрера”, чи якесь величаве державне свято, котре охорона табору відмітила добре, та так, що були майже всі п’яні, “начальства” не було видно. Я помітившись в табірній одежі, взяв дозвіл вийти на годину із основної зони до зони більш сприятливої для втечі, тому що охорона була з вишкі, на якій у напрямку годинникової стрілки повертається вартовий і

під час такого повороту можна було через приготовану дірку вискочити.

Моя втеча

Взявши дозвіл, я перевдягнувся у святкове своє вбрання і перейшов прохідну. Як я вже перейшов в зону, заспокоївся майже і готовувався на волю. Через хвилини п'ятнадцять я вже покинув табір. Пригадую, як ішов пішки приблизно півтора кілометра до трамвайної зупинки, здавалось мені, що за мною женуться і доганяють мене, страх мене охопив, немов би того зайця, за яким гоняться гончі пси, в роті стало сухо від страху і переживань.

У трамваї майже освоївся, їхав більше години і вирішив заїхати до земляка від котрого мав адресу. Їхав до нього з двох причин: щоб грошей позичити на дорогу і щоб допоміг швидше відратися з Берліна.

Їхав трамваєм майже півтори години з пересіданням і приїхав в центр міста і, майже небладивши, попав за адресою на вулицю і будинок, де мешкав мій односельчанин Онуфер Цуттанин. Після дзвінка з цього помешкання з'явилася в дверях літня жінка – то була господиня цієї квартири – німка. Спитав її, чи мешкає такий то пан, відповіла, що так, але його вдома нема і знає, що ішов з двома дівчатами до ресторану, який не так далеко в третьому кварталі цієї ж вулиці. Подякував і пішов шукати, через кілька хвилин я вже був у ресторані. Яка то була радість, коли я побачив односельчанина, в моїх очах – то була постать як спасителя. Спочатку Онуфер мене не візнав, своїм очам не повірив, що я так міг змарніти. Пізнавши мене, ми розговорились. По моєму проханню, йому треба було залишити дівчат, які своєю присутністю створювали для нього веселий настрій. Так, дійсно треба було перепросити дівчат, що дуже важлива справа і він на годину від них піде. За кілька хвилин ми вже були в помешканні земляка, по дорозі я просив

його, щоб допоміг якнайшвидше виїхати з Берліна в напрямку Гановера. Він приблизно знов, з якої станції виїжджає поїзд в цьому напрямку. Приїхали електричкою туди і запитав він якогось німця, чи звідси виїжджає такий поїзд, той чи зрозумів, чи недочув сказав йому, що інша станція. Ми швиденько сіли і поїхали до сказаної станції, не пам'ятаю зараз як називались ці станції. Одним словом приїхали, хочемо взяти квиток на поїзд, – не дають. Говорять, що з тієї станції поїзди не йдуть в напрямку Гановера. Прийшлося повернати на попередню станцію.

Повірте, страх мене охопив, здавалось, що тут мене вже спіймають раз така невдача. Приїхали ми на станцію. А поїзд вже поїхав, другий буде тільки через п'ять годин. Я наважуюсь виїхати з Берліна в друге місто, з якого я вже зможу поїхати до Гановера. І так поїхав до портового міста Стетина (Щецин).

Минула ніч втечі, після якої я приїхав в околиці міста Гановера. За адресою віднайшов квартиру стрийка. Подзвонив, вийшла німка років 40–45, в якої я запитав, чи тут мешкає пан, назвав прізвище та ім'я стрийка. Німка відповіла, що так, але він зараз на роботі. Спитала, хто я є, я сказав, що рідня. Після цього мені дозволено зайти в помешкання, почекати, а потім відпочити. Я помився з дороги і ліг спати.

В кінці дня чую: стрийко повернувся з роботи. Німка говорить йому, що до нього приїхала рідня. Стрийко глянув і говорить, що він такої рідні не знає. Німка відразу заявила, що буде викликати поліцію, я почув і кричу: “Стрийку, то я, Володимир!” Тільки тоді він мене упізнав. Обнялися зі слізами радості, зворушенний відчув ту щасливу мить. Дійсно, після двомісячного перебування у концтаборі вигляд мій буй був не до впізнання.

На роботу мене прийняли після свідчення двох свідків, мотивуючи, що війна, хата згоріла і тому, документи в мене відсутні. Робота на хімічній фабриці, де багато сірчаної кис-

лоти для мене з підірваним здоров'ям була також несприятлива. Та все одно перебування на волі, умови змінилися на краще, але моральний та матеріальний стан були далекі до нормальног.

***

Tак минула війна, а з нею більше як три роки перебування на чужині. З відчуттям туги зародилася думка повернутися в рідне лемківське село, яке оповите красою вічнозелених гір, чудова природа, рослинний та пташиний світ, чисте повітря, джерельна вода створюють особливо приємне враження, збуджують радість і задоволення; хто народився тут в тій неповторній красі лемківського краю, полюбить її назавжди.

Опинившись в Англійській зоні, з якої військова частина на автомашинах перевозила до окупаційної совєцької зони, я так і не змінив своєї думки, вирішив повернутись. Під час подорожі мене надихнула Божа благодать сісти в кабіну шофера, де ми розговорились і він порадив мені не поверватись через совєтську зону, так як всіх мужчин совєти арештовують і вивозять на каторжні роботи в Сибір.

Я повірив і відчув загрозу, так як мій стан здоров'я незадовільний, вирішив повернутися в табір, з якого я через місяць переїхав в Австрію, яка була в зоні американської окупації, до міста яке розташоване за 9 км від чехословацької границі (не пам'ятаю назву). Тепер як переїхати границю? Вже два дні ми нуло на залізничній станції і з обслуги ніхто не знає. Мене охопив неспокій і тривога, в цей момент з'явилась думка звернутися до старенького австрійця, і той мені порадив, що вночі о другій годині часто прибуває паровоз з одним вагоном із Чехословаччини. Зупиняється на дві хвилини, хто встигне сісти у вагон, той переїде на територію Чехословаччини.

Звідти я переїхав на територію Польщі, і під час подорожі в поїзді в районі міста Жешув (Ряшів) з'явилася контроля, перевірили документи і спитали, якого я віросповідання. Я сказав, що греко-католик. Мене висадили, арештували і посадили в тюремний підвал з наміром мене здати советським кагебістам. Дякувати Богу, вдалось відпроситись, зате віддати чоботи з ніг і продовжувати повернення в рідне село. В уяві бачив Лемківський край...

Через два дні після повернення я повинен зареєструватися (замельдуватися) в гміні Команча, треба було їхати поїздом 12 км. На залізничному перестанку (зупинка) розмістився штаб польського війська, мене арештували. На щастя, побачив знайому дівчину, з якою я ходив до церкви, у школу, її примусили чистити картоплю для штабу. Попросив її, щоб побігла до поляка, який мене добре знатав, назвав його прізвище. Як почув капітан штабу, вирішив відпустити. Скільки разів Господь охоронив мене, і на цей раз врятував!

Повернувшись, я справді не відчув тої радості, про яку я мріяв, не знатав, що на Лемківщині проводиться крайова депортaciя, лилася кров невинних людей, горіли села. Зимою 1946 року польським військом було спалено село Завадка, замордовано 70 осіб, багато поранено. Під час Йорданського водосвячення в селі Кальниця кулеметними пострілами вбито 8 осіб. Поранено 30 осіб, село спалено. У моєму рідному селі спалено 15 хат, вбито 5 осіб.

Села Кальниця, Явірник, Завадка, Прелуки, Кам'янка, Ославиця, Душатин – спалені і перестали існувати. Така трагічна історія відбувалась на всій території Лемківщини. Насправді весною 1946 року на початку травня відбулося криваве насильницьке під дулами броньовиків і танків виселення із моєго рідного села Туринська, а також із сусідніх сіл – пішки і фірами гнали 28 км до станції Загір'я. Тут через два дні повантажили в товарні вагони і везли у призначенну Тернопільську область. Про обставини, які також були, згадувати гірко.

***

Через два тижні з жінкою опинився в Дрогобицькій області, село Бучали, Комарнівський район. Тут був тартак, в якому працювали поляки і виїхали до Польщі, і тартак зупинив свою роботу.

Серед наших лемків були спеціалісти і вміли працювати на устаткуванні і пустили в дію роботу тартака, за це нас поселили в хати в селі Бучали.

Я також влаштувався на роботу зав складом. Здавалось, що після прикрих ситуацій життя ніби нормалізувалося і пішло в спокійне русло. Нажаль, тривало так недовго, по двох місяцях роботи директор захотів на моє місце оформити свого сина, а до мене почав ставитись з надзвичайною строгістю. Вимоги створювали про моє звільнення, на яке я не погоджувався, так як заробітна плата була основою для прожиття.

Провини в моїй роботі він не знайшов і підстав для звільнення відповідно не мав. Мало того, у нього з'явився задум, як мене позбутися. Знаючи, що двох працівників послав на лісозаготовку і вони ще не повернулися, дає мені наказ іти пішки 12 км в села, які розташовані за лісом заключати договори на вивезення деревини із лісів для тартаку. Також знає, що хто появиться від районної влади в ті села, бійці УПА як не повісять, то розстріляють. Небезпечний наказ вдалося виконати. При цьому подібних наказів було більше, які створювали загрозу і небезпеку. Дякую Богу, що заступив і охоронив мене.

В моєму житті 1954 рік був знаменитим, він приніс незабутню зворушливу радість. Тато після тринадцятирічної розлуки віднайшов мене і повідомив, що мама і брат проживають у Ворошиловоградській області. Дав адресу і я, не гаючи, поїхав за мамою. Уявіть собі, яка то була хвилююча і зворушлива зустріч, зі слізами радості, відчували, що ми є найщасливіші у світі! Брат служив при війську, через рік приїхав і створив радісну, теплу зустріч.

В цьому 1954 році після повної ліквідації тартаку з роботи я звільнився і поступив на Львівський завод, працював на будові бригадиром, майстром, інженером. Все складалося добре до 1969 року. Появився мій новий начальник, який, як виявилося, був зв'язаний з КГБ і хотів залучити мене до злодійського злочину. Я не дав згоди, відмовився. За те він зробив мене неблагонадійним. Почалось переслідування, мені сказано: "Хто не з нами, той проти нас!" Десять років надзвичайної напруги створювали багато різних гачків, щоб зловити мене в порушенні. Три рази скорочували мене з роботи, але підстав по роботі не було. Однак настали нестерпні умови морального і матеріального приниження. З роботи не звільнявся тому, що тавро неблагонадійника пошкодить в роботі моїм синам.

В подробицях ситуацію не описую. Скажу, що моя неблагонадійність була на обліку в КГБ у Москві. Таким чином відома небезпека існувала для мене.

В таких умовах пригадалось багато моїх критичних, майже безвихідних ситуацій, які були загрозою моєму життю і завдяки Божій допомозі вдавалось врятуватися від трагедії і небезпеки. І на цей раз в моєму відчутті з'явився промінчик надії на захист. Закралась думка, що підставою може бути те, що прізвищ Макух є дуже багато, і хтось з них "згрішив", а мене зробили неблагонадійним. Тоді я подумав, що треба довідатись, скільки і де людей проживають з прізвищем Макух. Довідався, що на Яворівщині майже 80 родин, в приміських селах міста Дрогобича – 305 родин, у місті Львові – 10 родин, в Золочеві – 5 родин і з них працівник нашого філіалу на прізвище Макух Володимир Степанович – фактично так, як у мене.

З таким аргументом, викладеним у заявлі, я звернувся до режимного відділу КГБ, в якій наголосив, що буду клопотати перед Міністерством КГБ у Москві про те, що мене безпідставно зробили неблагонадійним.

Дійсно на заяву відреагували спецслужби і почали детальніше розслідування.

В результаті чотирьохмісячної детальної перепроверки і повного розслідування мене повідомлено, що тавро неблагона- дійності знято, маю право працювати і я, і мої сини, які були скорочені на заводі. З почуттям радості черговий раз відчув спокій і задоволення. Вже настав 1980 рік, до пенсії залишалось працювати ще два роки. В подробицях не згадую всі інші життєві епізоди, яких так багато. Відношу їх до загальних тру- днощів і складнощів, які є, напевно, закономірними.

Однак у кожного своя доля. Одна правда, що із трагічних епізодів виживають не всі. Вірю, що без Бога – не до порога, бо дійсно вдалось мені дожити до глибокої старості з Божою допомогою.

Отже дякую Господу Богу за його ласки і щедроти, якими обдарував мене і охоронив від небезпек в моєму житті.

Степан МАКУХ

Макух Степан Михайлович – політичний і громадський діяч на Лемківщині.

Народився 3 січня 1901 р. в с. Туринське на Сяніччині в селянській родині. У 1903 р. помер батько, а 1914 – мати. Дитинство і юність були дуже важкі. Молодим вступив на шлях боротьби за кращу долю лемківських селян.

У 1920 р. став членом КПСГ. У січні 1924 р. обраний членом повітового комітету КПЗУ в Сяноці. Комітет керував боротьбою робітників і селян, організував страйки на промислових підприємствах Сянока, виступив на підтримку селян Ліського і Сяніцького повітів влітку 1932 р. за революційну діяльність у 1935 р. був арештований, а в 1936 р. засуджений на 10 років тяжкої в'язниці. Прогресивні українські кола на еміграції створили “Комітет оборони політв'язня Степана Макуха”. Було зібрано 290 доларів на його оборону. Звільнений з тюрми на початку війни, воював на фронті з німецькими фашистами.

В першій половині 50-х рр. працював у головному правлінні кооперативи “Самопомоць хлопска” та був нештатним інструктором ЦК ПОРП. У березні 1956 р. Центральний Комітет доручив між іншими і йому підготувати матеріали для проведення організаційного з'їзду Українського суспільно-культурного товариства та видання газети. Став головою оргкомітету, а на I з'їзді УСКТ обраний першим головою Головного правління Товариства.

Автор численних статей про становище селян на Лемківщині, розвиток революційно-визвольного руху в Західних Карпатах. Ряд статей друкувалося в передвоєнних прогресивних виданнях (збірниках, журналах, газетах), а також після війни.

ціалістичних ідей в Галичині” надруковані в зб. “Rocznik Sanocki” (Sanok, 1963) та інші.

В статтях цитуються цікаві маловідомі документи, пода-
ються переконливі факти боротьби робітників і селян проти
гнобителів.

С. Макух проживає у Варшаві. Його син Володимир – ста-
рший інженер на одному із львівських заводів.

*“Наше слово” (Варшава), 24 травня, 1981 р.
Цикл “З історії та культури лемків”.*

Степан Макух з сином Володимиром. Москва, 1955 р.

Довідка про автора

Володимир Макух народився 15 серпня 1922 р. в с. Туринське Сяніцького повіту. У 1935 р. закінчив VII-й клас і надалі вдосконалював освітній рівень самотужки. У 1942–1945 рр. перебував на примусовій роботі в Німеччині.

Восени 1945 р. повернувся у рідне село Туринське.

У травні 1946 р. примусово виселений до УРСР, працював на лісопаркетному заводі завідуочим складом, потім майстром лісопильного цеху. У 1952 р. закінчив однорічні курси підвищення кваліфікації при Львівському лісотехнічному інституті. Згодом закінчив Львівський будівельний технікум.

Надалі працював на одному із львівських заводів бригадиром відділу будівництва, майстром-інженером та старшим інженером до відходу на пенсію 1985 року.

Зміст

Вступне слово	3
Дитинство у рідній, курній хаті	4
Життя в Україні	18
Сільська трагедія	20
Нагрянула війна	25
Моя втеча	45
Степан МАКУХ	52
Довідка про автора	54

Літературно-художнє видання

Макух Володимир

З ГЛИБИНИ СЕРЦЯ

Iз спогадів депортованого лемка

Бібліотека Лемківщини. Ч. 42.

Підписано до друку 2.04.2007 р.

Формат 60x84/16. Гарнітура Times. Ум.-друк. арк. 3,2.

Папір офсетний. Друк різограф. Зам. № 20.

Видано “УКРАЇНСЬКІ ТЕХНОЛОГІЇ”

Львів, вул. І.Франка, 4/1

тел./факс (0322) 72-15-52

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовників і
розповсюджувачів видавничої продукції
ДК-№ 789 від 29.01.2002 р.